

עיצוב של פרשה מן המדרש בידי מדפיסי קושטא בשנת רע"ב

חננאל מאק

מדרשי האגדה לתורה, הנודעים כ'מדרשי רבה', הם מן ספרי היהדות הפופולאריים ביותר בכל הדורות. מדרשים אלה מכילים דרשות אגדה של תנאים ואמוראים, בעיקר מארץ-ישראל, ונראים כהמשך למדרשים הקדומים של התנאים, המכילים בעיקר דברי הלכה אך גם דברי אגדה לא מעטים. כמדרשי התנאים גם מדרשי האגדה מותאמים לחמשת ספרי התורה, והקורא שאינו אמון על הביקורת נתפס להשערה כי לפניו קובץ שלם ואחיד של מדרשי אגדה לתורה, שנערך בסוף תקופת האמוראים, בשלהי המאה הרביעית או במאה החמישית. אולם אין הדבר כך. כבר במאה הי"ט ציינו חוקרים את ההבדלים שבין מדרשי האגדה לתורה, בין השאר מבחינת עורכיהם, זמניהם ומקומותיהם. ב'הדרשות בישראל', שפורסם (בגרמנית) בשנת 1832, דן י"ל צונץ במדרשים לתורה, והוא ידע היטב כי המדרשים הללו אינם בגדר יצירה אחת. הוא עוסק בהם כבחיבורים שונים ומגיע למסקנות שעיקריהן נותרו נכונים גם על-פי המחקר החדש.¹

הקדום שבין מדרשי האגדה לתורה הוא בראשית רבה, שנוצר כנראה בסוף המאה הרביעית או בתחילת המאה החמישית בארץ ישראל. אחריו בא ויקרא רבה, הצעיר ממנו ככל הנראה,² ואילו יתר המדרשים נוצרו בזמנים מאוחרים יותר. האחרון לחיבור מבין הכלולים בקובץ מדרשי רבה לתורה הוא ככל הנראה המדרש לספר במדבר. מדרש במדבר רבה (להלן: במד"ר), כפי שהוא מוכר כיום, מורכב משני חלקים שאינם שווים: החלק השני והקטן יותר (לפרשיות בהעלותך — מסעי) הינו בעיקרו מדרש תנחומא³ לספר במדבר, ואילו החלק הראשון (במדבר ונשוא) הוא אוסף מורכב

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

- 1 ראה: צונץ, פרקים 10-14: פרק 10 דן במיוחד בראשית רבה וביקרא רבה, פרקים 11-13 דנים במדרשים שונים, פרק 14 דן במדרשי רבה לדברים, לשמות ולבמדבר (בסדר זה!).
- 2 על זמנו ומקומו של בראשית רבה — ראה: אלבק, ב"ר, עמ' 93-96. על ויקרא רבה — ראה: אלבק, ויק"ר. אבל לדעת מרגליות (מבוא לויק"ר, בעיקר עמ' XXII-XVIII) הדבר אינו מוכח, כיוון שלא הוכח השימוש שעשה ויק"ר בתלמוד הירושלמי.
- 3 על מדרשי תנחומא ועל בעית מדרשי תנחומא-ילמדנו — ראה: צונץ, פרק 12; בובר, פרקים א, ב.

ונרחב של דברי דרשה ממקורות שונים ומגוונים. אחדות מפרשיותיו של חלק א מבוססות אף הן על מדרש תנחומא, אבל רובו של מדרש זה הינו ליקוטים מספרות חז"ל ויצירות מקוריות משל מחבר או מחברים מאוחרים. רבים מן הקטעים שהובאו מספרות חז"ל שינו צורתם ועובדו בדרכים שונות בדרכם אל במד"ר חלק א.⁴ על ההבחנה הבסיסית שבין שני חלקי הספר ועל חלקו המכריע של מדרש תנחומא בכמד"ר חלק א עמד כבר בעל החיבור 'אות אמת'. חיבור זה הוא אוסף הגהות חשוב מאוד לנוסח המדרשים השונים, שערך ר' מאיר בן שמואל בנכנישתי בסאלוניקי במאה הט"ז. בהקדמתו להגהותיו על המדרשים השונים כותב העורך: '[...] ובמדרש רבי תנחומא ז"ל מפרשת בהעלותך עד ספר אלה הדברים מי יסיפק באיזה ענין יוכל לבקשו ברבה משום שמפרשה זו [...] שני מדרשים אלו שווים כמעט'.⁵ על עיקר הידיעה הוא חוזר גם במקום אחר. אולם גם בעל 'אות אמת', שניחן בחוש ביקורת מפותח, עדיין האמין שמדרש זה נוצר בידי האמורא הבבלי רבה, והוא קורא למדרש כולו 'מדרש רבה ז"ל'.

בחלק הראשון של המדרש ניתן לזהות קטעים ממדרשו של ר' משה הדרשן, שחי בנארבונה במאה הי"א, ונראה שעריכתו של במד"ר ח"א וכן גימורו של המדרש כולו והאחדתו כחיבור שלם נעשו כפרובאנס בתחילת המאה הי"ב.⁶

מבדיקת התפוצה של במד"ר מתברר, כי כבר בראשית המאה הי"ג היה המדרש מוכר בקאטאלוניה,⁷ ולקראת סוף המאה יש עדויות ברורות על מציאותו בפרובאנס (על אף ההשערה כי המדרש נוצר בפרובאנס אין עדויות חותכות לקיומו שם קודם לכן).⁸ מאוחר יותר אנו מוצאים את עקבותיו גם ביתר חלקי ספרד,⁹ באיטליה¹⁰ ואולי

4 לא הרבה נכתב על במד"ר. על עיקרי הדברים ראה: צונץ, פרק 14; אפשטיין ח"ב, עמ' סד-סט; אלבק, רבתי, מבוא, עמ' 19-20; מאק, מדרש, מבוא, פרק א.

5 ראה: אות אמת, חלק א, הקדמה, דף א ע"ב.

6 גם זיהוי הקטעים ממדרשו של ר"מ הדרשן ציין בידי המחברים הנוכרים בהערה 4, אבל הנושא כולו מחייב מחקר נוסף — ראה: מאק, מדרש, חטיבה ד. על גימורו של מד"ר — ראה: שם, חטיבה ב, פרקים 16, 17.

7 ראשוני המשתמשים הידועים בכמד"ר הם ר' יהודה בן יקר, רבו של רמב"ן, והמקובלים ר' עזרא ור' עזריאל מגרונה. כולם פעלו בקאטאלוניה בראשית המאה הי"ג. ראה מאק, מדרש, חטיבה ג, פרקים 5, 6.

8 כתב־יד פאריס 149, שהוא המוקדם שבין כתב־ידי המתוארכים של במד"ר, הועתק בארל (ארלדי) שבפרובאנס בשנת 1291. פרטים על אודותיו: אלבק ב"ר, עמ' 108-110; מאק, מדרש, חטיבה ה, פרק 2. בין חכמי פרובאנס שהשתמשו בכמד"ר במאות הי"ג והי"ד נמנים: פרשן האגדות ר' יצחק בן ידעיה, שהיה כנראה תלמידו של ר' משולם מברדש (Beziers) במאה הי"ג; ר' דוד הכוכבי מאיטליה; בעל 'ספר הבתים', שכתב בסוף המאה הי"ג ובתחילת המאה הי"ד; ר' אליעזר קרשקש בן ר' יהושע בנופוש בעל 'בית זבול', שחיבר את ספרו באביניון בתחילת המאה הי"ד. אליהם יש לצרף את בעל 'ילקוט המכירי', שחי כנראה בפרובאנס במאה הי"ד. לפרטים נוספים: מאק, מדרש, חטיבה ג, פרק 9 והספרות שציננה שם.

9 בין המשתמשים במדרש זה בספרד במאות הי"ג והי"ד: רמב"ן, רבינו בחיי בן אשר, הדרשן ר' יהושע אבן־שועיב — חכמי קאטאלוניה, אראגון ונאבארה שבצפון ספרד. בין חכמי קאסטיליה שהשתמשו בכמד"ר במאה הי"ד: ר' יעקב בן הרא"ש בעל הטורים, ר' ישראל אלנווה בעל 'מגורת המאור' (הראשון). ר' יעקב בן חננאל סיקילי. מחבר הילקוט 'תלמוד תורה', ששהה זמן־מה

וידבר

וְאֵלֶיכֶם בַּמִּדְבָּר כִּינִי •
 כְּמַלְאָכֵי אֱלֹהֵי לֵוִי עַל שִׂמְרֹתַי וְעַל שָׂמֵרַת הַלְלָתִי מִמֵּתֵיב כִּי הִשְׁמַעְתִּי אֶת הַמַּקְוֵה הָעַם
 הַזֶּה וְכִי נִמְדַּבְּרָה אֵלֵיכֶם עֶשְׂתִּירֵי יְנֻכָּה בְּנֻחָה שֶׁבְעוֹלָם מִפְּנֵי דָמַי וְדַם שִׂישְׁתֵּי
 לִדְבַר שִׂמְאָהוּא מִמַּעַשׂ שֶׁשֶׁלָּה כֶּשֶׁם שֶׁהִיא בְּכַסֵּף דָּם אֲבִילֵהּ וְשִׁמְתֶיהּ וְזֶה עִיָּב עֲלֵי-כִּי
 לַמֵּעְרִים וְהוּא עֲרֵץ אֲתֶכֶם מֵשֶׁב וְהָיְתָה אֲתֶכֶם כְּמִצְרַיִם מִן כֹּהֵן וְיֹסֵב אֱלֹהִים אֶת-עַמִּי • כִּי הָיָה יֹסֵב
 שֶׁהַרְבִּיעַן נִרְדַּךְ שֶׁהַמְלָכִים רַחֲמֵיךָ עַל מִשְׁחָרְתֵךָ וְלֹא אִתְּךָ לִבִּי שֶׁלֹּא פִּדְיָנֵךָ פָּשָׂה וְאֶתְךָ וְעַתָּה
 שֶׁסָּבַת מִשֶׁהָ הָיִיתָ אֹכֵלִין אֶת-חֶמְדְּךָ כִּי שָׁלָא רָא אֲבֵית-הַקְדוֹשִׁים עָלַי וְיִבְלֵךְ אֶת-הַבָּרֵךְ אִתְּךָ מֵשֶׁ
 שִׁעֲתָ וְלֹא יֵדְעוּ אֲבוֹתֶיךָ • וְכָסַת אַחֲרָי הַקְּדוֹשִׁים בְּעַנְיַת הַסֶּבֶךְ בִּלְפָנֵי עֵינַי וְשִׁמְתֵיהּ אִתְּךָ לַחֲוֵלַי לֵאלֹהֵי
 וּבִמְהֵרָה עָמִיד כְּבוֹד הַיְּמִינִים אֶתְךָ וְהוֹשִׁיעַנִי וְהָיִיתִי אֲבִיר חֲמֵשׁ אֲרַבְּעָה וְהַחֲוֵלַי הַעֲלֹכִים
 וְאֵחָד שֶׁהִיא מַהֲרָךְ לְפָנֶיךָ וְרוֹחַךְ שֶׁלֹּא שֶׁהִיא מִבֵּית עֶבֶד וְלִפְנֵי מֶלֶךְ וְהַקְּדוֹשִׁים אֶתְךָ הַמְלָכִים
 וְאִם הִיא קָדוֹשׁ נָכוֹן מִבֵּית בְּרִיךְ מְשֻׁלָּךְ וְתִשָּׁח אֶתְךָ מִיִּשְׂרָאֵל עַל הַיָּהּ הַקָּדוֹשׁ לְפָנֶיךָ הָיְתָה שֶׁ

ספר במדבר סיני

יְיָ יִקְרָא קְרוֹנֵי יָם הַמְעַרְבִי קִי"ט לְשָׁלַח
 חֶזְקוֹן מִקְטָנֵךְ • אִימְהָרְךָ לְשָׁלַח עַל-שִׁמְרֹתֶיךָ לְשָׁחַד
 לְמַעַן הִעֲלֵתֵנִי מִכִּזְבִּים לְבַרְכָא אֶתְּרֵיךָ הַמְקוֹשִׁים וְעַתָּה
 כְּעִידֵךְ הָיִיתִי לְעַלְמָךְ וְכִימְעוּרֵךְ נֵשִׁיתִי עִינְךָ וְכִימְעוּרֵךְ מִלֵּךְ כֹּהֵן לְעַרְבֵיךָ וְהוֹצֵאתִי קְרָבֵי
 עַמִּים וְהִלַּחֲתִי אֶתְּךָ בְּתַמַּסְסִין שִׁנְרֵי וְיִסַּח אֵת עֵבֶר עֵבֶר לְמַעַן וְהוֹצֵאתִי אֶתְּךָ
 רִבּוֹעַ עַל-מְרֹמְרוֹתֶיךָ וְעַל הַעֲמֻדֹתֶיךָ לֵהֱיוֹת לְכָל יִשְׂרָאֵל חֶזְקוֹן מִקְטָנֵךְ הָיִיתָ חוֹנְנֵן
 אֶתְּךָ מִמְּוֹתֶיךָ שֶׁלֹּא חָלַתְךָ הַקְּדוֹשִׁים שֶׁלֹּא תִכְפַּר אֶתְּךָ וְכִימְעוּרֵךְ מִלֵּךְ כֹּהֵן לְעַרְבֵי
 אֶתְּךָ קְרָבֵיךָ וְהוֹצֵאתִי אֶתְּךָ מִיְּרֻחוֹתֶיךָ לְעַרְבֵיךָ וְיִסַּח אֵת עֵבֶר עֵבֶר לְמַעַן וְהוֹצֵאתִי אֶתְּךָ

מדרש פרישה רבה ב

ה' אל משה במדבר סיני (6) ודו שאמר הרבות (טולס 9) משפך
 חנוס רבה * א"מ משל את הנזיקים בדירתי ואת הרשעים בדירתי •
 משל את הנזיקים בדירתי (מקסל 9) במסעה טוב ארעה אותם ובוזרי
 מיום ישראל היו נחמם • ומשל את הרשעים בדירתי (סע 6) כה אמר
 ה' אלהים ביום רדתי שאלה האכלתי כסתי יליו את תולס במה
 רשעים מתבטס בשתי וירתי לשאל בתולס חוקה בר' ה' חייל אמר
 נגינתו דו במה ממשן אוהי ככלי חרס ממהו בה (9) כשם שהיה
 של חרס כך מכסין אותה ככלי חרס כך הן הרשעים מה חרוב בהם
 (שפיט 9) והיה כמחיש מתשרים ויאמרו מי רואנו ומי וידענו ולפי שהן
 שורא חרש (9) שנאמר (מלכות 8) וחשך על פני תולס היו (טולס 9)
 צרפקן כחרתי אל צדקה שאתה מביא על העולס מפרשפת חרשים
 הילי משפך תולס רבה משפך שאתה עושה בעולס הוה תולס רבה

הפתיחה למדרש במדבר רבה (מלמעלה למטה): (1) כתב־יד פאריס 149 — ארל, פרובאנס, שנת 1291. (2) כתי"ב אוקספורד בודלי 147 — כנראה ספרד או צפון־אפריקה, סוף המאה ה־15 או התחלת ה־16. (3) הדפוס הרותום, וילנה, ראם, 1880 — על פי דפוס ראשון קושטא

גם בארצות אחרות שלחופי הים התיכון.¹¹ באיטיות ובהדרגה מתרחב מעגל תפוצתו של במד"ר,¹² ורק סמוך לראשית הדפוס העברי הוא מתפשט גם אל יתר המרכזים היהודיים הגדולים. אין ספק בכך שר' אליהו מזרחי, רבה של קושטא בשנות 1495-1525, הכיר את במד"ר ועשה בו שימוש לא מועט בחיבורו על פירוש רש"י לתורה, אולם ספק אם היה הספר מוכר בתורכייה זמן רב קודם לכן.

קובץ 'מדרשי רבה' לתורה נדפס לראשונה בקושטא בשנת רע"ב, 1512, ועל-פי מהדורה זו נדפסו כמעט כל המהדורות הבאות של מדרשי רבה לתורה. במבוא למהדורת תיאודור-אלבק תואר בפירוט מדרש בראשית רבה (להלן: בר"ר) בדפוס קושטא.¹³ מ' מרגליות שההדיר את ויקרא רבה וא' שנאן שההדיר את החלק הראשון (בינתיים) של שמות רבה. הסתפקו במבואות פחות מפורטים למדרשים אלו. הם לא דיווחו על חסרים משמעותיים בטפסים הנדפסים של ויק"ר ושמ"ר בהשוואה לכתבי-היד הטובים של המדרשים. מצאנו כי גם במדרש דברים רבה (להלן: דב"ר) הנדפס¹⁴ אין חסר כזה.

במבואו לבר"ר מוכיח ח' אלבק, כי 'המדפיסים [בקושטא] לא סדרו את הב"ר על-פי כת"י אחד אלא ש"למדו" אותו והגיהוהו ופירשוהו כדרך המעתיקים הראשונים ואולי השתמשו לצורך זה גם בכת"י שונים'.¹⁵ מסקנה דומה עולה מדברי מרגליות הקובע כי ויק"ר נדפס בקושטא על-פי טפסים אחדים (וביניהם טופס הדומה לכת"י

בספרד והירבה לנדוד בארצות שלחופי הים התיכון. יש לשער כי תפוצתו במד"ר נמשכה מצפון ספרד אל דרומה. אחדים מכתבי-היד שלו הינם ספרדיים או בני התפוצה הספרדית. אבל זמנם אינו קודם בהרבה לסוף המאה ה-15 וכנראה אף מאוחר יותר. לאף אחד מאלה אין קולופון. כתבי-יד מינכן 97, הכולל את רובו של מדרש בראשית רבה ואת כל במד"ר חלק א (ותו לא) הועתק, על-פי הקולופון שבסופו, בשנת 1418. לפי הערות מכירה ושמותיהם של בעלים ועדי מכירה, שנוספו בסוף הספר, ברור שהוא היה באיטליה בנובמבר רכ"א, 1460. עוד על כת"י זה: אלבק, ב"ר, עמ' 114-115; מאק, מדרש, חטיבה ה, פרק 3. במפעל הפליאוגרפיה העברית שבספרייה הלאומית בירושלים נרשם כתה"י באיטלקי-רבני, ולדעת מ' בית-אריה אפשר לקבוע שהכתיבה הינה מצפון איטליה או ממרכזה. קרוב למאה שנה מאוחר יותר מצטט ר"י אברבנאל את במד"ר בתוך פירושו לתורה, שהושלמו באיטליה.

ר' יעקב סיקילי, בעל ילקוט 'תלמוד תורה', מרבה להשתמש בכמד"ר. מוצא משפתו הוא כנראה האי סיציליה, שעל שמו נקראת המשפחה. מעדותו עולה כי הוא היה בספרד, ארץ-ישראל וסוריה ואפשר שהגיע גם לעדן. את ילקוטו השלים בדמשק בשנת הפ"ד, 1336, אך את הילקוט לספר במדבר השלים כבר בשנת 1324. אפשר אפוא שבמד"ר הוכר בארצות אלה כבר במאה הי"ד, אולם לא מן הנמנע הוא שהספר היה בידי סיקילי לבדו וטרם נפוץ כרבים בארצות-המזרח. עוד על סיקילי: הורוביץ; מאק, מדרש, חטיבה ג, פרק 8.

11 אין ידיעות על תפוצתו במד"ר באשכנז ובצרפת וכן במזרח-אירופה לפני הופעת הדפוס העברי. אלבק, ב"ר, עמ' 117-129.

12 דב"ר נודע בימי-הביניים בשתי מהדורות שונות מאוד זו מזו. המהדורה המוכרת לכל היתה נפוצה בעיקר בתחומי התרבות האשכנזית-צרפתית, ואילו בתחומי ספרד ובנותיה נודעה מהדורה אחרת שלו, שנרפסה בצירוף מבוא בידי ר"ש ליברמן מכת"י אוקספורד 147. השוני בינה ובין המהדורה האשכנזית המוכרת אינו קשור בכעיה הנידונה כאן.

13 בר"ר תיאודור-אלבק, עמ' 128. וראה הערה 22 להלן.

פריס 149),¹⁶ וכן מדברי שנאן הקובע אף הוא כי המדפיסים הכירו מספר כתבי-יד של שמות רבה. מקורות הנוסח הנדפס של דברים רבה טרם נחקרו. אף כי בראשית רבה, ויקרא רבה ושמות רבה נדפסו על-פי מספר כתבי-יד, ואף עברו עיבוד מסוים בדרכם מכתה"י אל הדפוס, אין להצביע במדרשים אלה על שוני בולט מאוד בין מהדורות הדפוס ובין כתבי-היד.

לעומת אלה בולט במד"ר בתוך הקובץ שנדפס בקושטא בחמישה שינויים משמעותיים בהשוואה לכל כתבי-היד המוכרים:¹⁷

(א) במהדורת הדפוס חסר קטע ארוך מפרשה א ושיעורו כ-54% מכלל הפרשה. יושם לב אפוא, כי פרשה א שבדפוס כוללת פחות ממחצית החומר שבפרשה המלאה, ע"פ כתבי-היד.¹⁸ המעיין במדרש שבדפוס יוכל להבחין, בלא להשוות לכתה"י, כי פרשה א הינה קצרה במיוחד, אם כי נמצאות במד"ר גם פרשיות קצרות אחרות (פרשיות ה, ו). זאת ועוד: חלק נכבד מן החומר שבפרשה א לקוח ממדרש תנחומא לבמדבר. והנה בהשמטה הגדולה מפרשה א בדפוס לא חסר דבר מכל החומר התנחומאי לפרשת במדבר. לעומת זאת חסר חלק מן החומר התנחומאי לפרשיות אחרות שבתורה, המשולב אף הוא במד"ר פרשה א.

(ב) סדר הקטעים בחלק הראשון של פרשה א בדפוס, בין פיסקה א לאמצע פיסקה י, זהה בדיוק עם הסדר בתנחומא. לעומת זאת שונה סדר הקטעים במדרש המודפס ובתנחומא מזה שבכתה"י במידה ניכרת.¹⁹ חלק זה של הפרשה כולל את כל החומר החסר בפרשה א והוא מקיף כ-87% מכלל החומר שבפרשה א השלמה. כלומר רק החומר שאחרי פיסקה י שבדפוס תואם את כתבי-היד, ושיעורו של זה פחות מ-13% מכלל הפרשה.

(ג) כמעט בכל הפתיחות של במד"ר על שני חלקיו,²⁰ הן בכתה"י והן בדפוסים, מופיע דיבור ההצעה 'הדא הוא דכתיב', בארמית. כך גם בפתיחות שבפרשה א בכתה"י. לעומת זאת לשון הפתיחות בפרשה א בדפוס היא עברית: 'זהו שאמר הכתוב'. לשון זו מקובלת במדרשי תנחומא בכלל והיא משמשת בכל הפתיחות שהובאו בתנחומא פרשת במדבר.

16 על כתה"י ראה הערה 8, לעיל.

17 על כתבי-היד של במד"ר והיחס ביניהם ראה: מאק, מדרש, חטיבה ה. מבדיקת כתבי-היד של במד"ר עולה, כי אפשר להצביע על התפלגות מסוימת של נוסחים ביניהם, אך אין כאן מצב של משפחות או ענפים מגובשים של נוסח. רוב כתבי-היד ששרדו הם מספרד או מכנותיה וזמנן סמוך לגירוש, לפניו או לאחריו. חלקם באים מפרובאנס או מאיטליה, ואלה הם כנראה הישנים שבין כתה"י והטובים שבהם.

18 ההערכות הכמותיות נעשו על-ידי ספירת השורות בדפוס וילנה, חישוב היחס הכמותי בין מספר השורות בדפוס למספרן בכתבי-יד אחדים, ספירת השורות הנמצאות בכתה"י וחסרות מן הדפוס והתאמה חזרת של החסר אל מספר שורות הדפוס.

(ד) בין היחידה הארוכה שהובאה מתנחומא (המסתיימת עם פיסקה ט) ובין דברי המדרש המובאים מכתבי־היד ללא שינוי נוספו לבמד"ר הנדפס מספר שורות (תחילת פיסקה י; דף ג ע"ב, סוף שורה 16-שורה 19 בדפוס וילנה). המשפטים החסרים נוצרו בעיקר ע"פ דברי רש"י לתורה בעניינים הנוגעים למיפקד הראשון של בני־ישראל במדבר, ²¹ ובצירוף מילות־קישור שאינן משל המדרש עצמו. במקום אחד בקטע זה חלוק נוסח הדפוס על כל כתבי־היד ²² וברור שהצדק עימם ולא עימו.

(ה) גם בפרשה ה חסר חלק ניכר מן המדרש שבכתה"י. היחס הכמותי בין החסר

19 סדר היחידות בפרשה א' עפ"י כתבי היד, הדפוס, מדרש תנחומא:

מספר היחידה לפי כתה"י	פתיחה וסיום	פיסקה בדפוס וילנה	פיסקה במדרש תנחומא (המוכר)
(1)	הדור אתם — ישושים (ב,ב,18) —	ב	ב
(2)	אשריו משה — איפופסים (ג, ב, 23) —	ו,ז,ח	ו,ז
(3)	וידבר, במדבר — הגויים (ב,ד,13) —	ג	ג
(4)	משפטיך — שאו את ראש (ב,א,1) —	א	א
(5)	לא עשה — קרן לעמו (ג,ב,3 — ג,ב,23)ה+	ה	ה
(6)	שאו את — סנהדרין (ג,א,16) —	ד	ד
(7)	שאו את — גויי הארץ (ג,ג,11) —	ט	ט
(8)	תוספות שונות	/	/
(9)	ויהיו כל הפקודים — סוף פ"א	י-ב	/

סימוני הפתיחה והסיום: דף, עמוד ושורה על-פי דפוס וילנה תרמ"ז, שהוא מהדורת הדפוס הרווחת של מדרשי רבה לתורה.

סדר הפיסקאות בכתה"י ע"פ הדפוס: ב,ו,ז,ח,ג,א,ה,+,ט,י,יא,יב.
 הסימן + מייצג השמטות בדפוס בהשוואה לכתה"י. הסימן הכפול ++ מייצג השמטה נרחבת בדפוס. בעל במד"ר חלק א מרבה להשתמש בדגם הקלאסי של פתיחות, רובן יפות נרחבות ומעניינות כשלעצמן. מספר הפתיחות בחלק זה הוא 62. בפרשה א מצויות חמש פתיחות.
 20 השווה דברי המדרש כאן לפירושי רש"י — שמות, ל: טו; לח: כו; במדבר א: א.
 21 בכל כתבי־היד: [...] נתרצה הקב"ה לישראל ומחל על מעשה העגל. בדפוס: [...] עלה משה לקבל הלוחות וחסאו על מעשה העגל. כאן ברור, שהשחזור נכשל, אם כי הוא הגיוני ומוצלח כשלעצמו. וראה הערה 25 להלן.

בפרשה ה ובין החומר השונה והחסר בפרשה א הוא 1:10 בקירוב טוב מאוד.²³ גם במקומות אחרים ניכרים חסרים קצרים, אך רובם ניתנים להסבר כשינויים רגילים שבין נוסחים.

לאלה יש להוסיף, כי מתברר מתוך בדיקת נוסחי הדפוס וכתב-היד של במד"ר כי שלא כמדרשי רבה לבראשית, שמות, ויקרא אין כל סימנים לכך שמדפיסי קושטא השתמשו ביותר מאשר כתב-יד אחד של במד"ר. אין כאן כל תוספות מסוג 'לישנא אחרינא', ס"א, נ"א (ספרים אחרים, נוסחה אחרת) וכדומה — מהסוג המצוי בספרים שנערכו ע"פ מקורות אחדים.

כל הממצאים הללו ניתנים להסבר על-פי ההשערה הבאה:

בידי המדפיסים בקושטא היה עותק אחד בלבד של במד"ר ועותק זה היה פגום בראשו וחסר בו רוב פרשה א וחלק מפרשה ה. המדפיסים השתדלו להדפיס מדרש שלם לספר במדבר אך לא ידעו מה היה החומר החסר ומהו הקפו. הם ביקשו להוציא מתחת ידיהם דבר מתוקן ועל-כן השלימו את מה שיכלו להשלים מתוך מדרש תנחומא שהיה בידיהם. את יתר החסר, שאינו לקוח מתנחומא, לא יכלו להשלים, וכך נותרה פרשה א במדרש במד"ר הנדפס חלקה חסר וחלקה מועתק ממדרש תנחומא. החלק שהודפס על-פי תנחומא הוא הנבדל בדפוסים מכל כתה"י. החומר שהושלם מתנחומא הוא כ-30% מכלל הפרשה, והקף כל החומר שהיה חסר הוא כ-87% מכלל פרשה א המקורית.

במקום שלא יכלו המדפיסים לסמוך על נוסח כתוב כלשהו של המדרש נאלצו ליצור קטע 'מדרשי' קטן שישמש ראש לדברים שבפיסקה י.²⁴ עיון בחומר שהיה בידיהם — מהמילים 'מעשה העגל' ואילך — איפשר להם לעמוד על טיב הדרשה ולהשלימה מדעתם ועל-פי פירושי רש"י לתורה בספר שמות.²⁵

23 הדבר נבחן בשני כתב-ידי על-פי הדרך שתוארה בהערה 18, לעיל. ביתר כתב-היד קשה לבדוק את התופעה, כיוון שצפיפות כתיבתם אינה אחידה. כתב-היד שהשתמשתי בהם לצורך זה הם כת"י פאריס 150 (להלן פ) וכת"י אוקספורד 147 (להלן א).

הממצאים:

כתב-היד	מספר השורות החסרות + השורות שהושלמו מתנחומא		מספר השורות החסרות בפ"א מחולק במספר השורות החסרות בפ"א
	פרשה א	פרשה ה	
פ	240	23.5	10.21
א	254	25.5	9.96

24 הדברים משתלבים בדברי ח' אלבק, שהראה כי המדפיסים בקושטא לא משכו ידיהם מלעבד את המדרשים שהדפיסו. ראה: ב"ר תיאודור-אלבק, עמ' 128.

25 המילים 'מעשה העגל' הן הראשונות ביחידה שהועתקה כלשונה מן הדפוס. נראה שהן פתחו את העמוד הראשון שהיה בעותק שבידי המדפיסים. וראה הערות 21, 22, לעיל.

לזכות המדפיסים יש לציין, כי גם במדרש המלא לפרשה א ניכר משקלו הרב של מדרש תנחומא, כפי שצוין לעיל. יש להניח, כי המדפיסים ידעו זאת ומותר לומר כי הם לא חטאו לאופיו של במד"ר כאשר בחרו להשלים את פרשה א על-פי מדרש תנחומא.

על-פי הסבר זה יובן מדוע חסר חומר בפרשה א שבדפוס, מדוע כל החלק הראשון שבדפוס מסודר בדיוק ע"פ תנחומא שבידינו, מדוע ניכר בחלק זה הכיטוי העברי 'זהו שאמר הכתוב' בצורתו התנחומאית המקורית ולא כפי שהוא מצוי בדרך-כלל במד"ר ומדוע השוני בתחילת פסקה י בין כתב-היד לדפוס.

עוד יש לומר, כי גם בפרשה ה נשמט כנראה דף אחד מן העותק שהיה בידי המדפיסים בקושטא. כאן לא היתה כל אפשרות להשלים. אילו היה הקטע החסר בפרשה ה נגרע מתוך יחידה תנחומאית והיה אפשר לזהות את מקורו בודאות, אולי היו המדפיסים נוקטים גם כאן אותה דרך. אולם אין הדבר כן והקטע החסר פותח ומסתיים בדרשות שהינן עיבוד ושילוב של מקורות שונים, כדרכו של בעל במד"ר, ולכן לא הושלם.

היחס המדויק בין החלקים החסרים בשתי הפרשיות: 1/10, מוסבר בכך שמספר הדפים האבודים מפרשה א היה גדול פי עשרה ממספר האבודים מפרשה ה. הקטע החסר מפרשה ה כולל כ-450 מילים — מספר ממוצע שכיח בכתב-יד רבים. אם נניח, שסופר כתב-היד השתמש רק בצד אחד של הדף, יהיה צריך לומר שהיה זה ספר גדול. אם נניח שדפי הספר מזה ומזה היו כתובים, מסתבר כי הספר לא היה גדול במיוחד. מכל מקום מספר המילים מתאים בהחלט לקיבול של דף אחד בכת"י.

לפי זה יש לשער, כי מספר הדפים האבודים מפרשה א היה עשרה בדיוק. הקטע החסר בפרשה ה פותח במילים 'ד"א אל תגזול [...]...', וממש באותן מילים פותח גם הקטע שבדפוס. לא בלתי אפשרי הוא שהדף שהכיל את הקטע החסר לא נשמט מכתב-היד אלא דלגו על כולו מחמת טעות (דילוג על-ידי הדומות). אפשרות זו סבירה יותר בדף שנכתב מצד אחד בלבד.

יתכן שהחסר בפ"ה מייצג דף שלם אחד שאבד, ואם כן החסר בפ"א הקיף 10 דפים. בחלק החסר של פ"ה נמנו 450-470 מילים, ולפי זה בכתה"י שהיה בפני המדפיסים הכיל דף ממוצע מספר מילים זה בקירוב.

את הליקויים הקטנים יותר אפשר להסביר בכך שהטופס המקוטע היה גם פגום במקומות נוספים על אלה שתוארו, אבל שם לא חסרו דפים שלמים כי אם קטעים קצרים במקומות שונים. מאחר שהמדפיסים רצו להוציא מתחת ידיהם חיבור רצוף ומתוקן, הם ויתרו על אותם קטעי דרשות, שאולי נותרו בחלקים הפגומים, ולא הדפיסו שרידים מתוך אותן דרשות — שלא כחוקר בן ימינו המתחקה אחר שרידים כאלה ומוצא בהם עניין כשלעצמם.²⁶

26 מדרשי רבה הודפסו במשך השנים בעשרות מהדורות. אולם כמעט כל המהדורות שבאו אחרי

ההשערה כי בפני מדפיסי במד"ר בקושטא בשנת רע"ב לא עמד כי אם טופס אחד של המדרש תואמת את ההערכה כי לא הגיע במד"ר לקושטא אלא לקראת סוף המאה הט"ו או ראשית המאה הט"ז, וממצא זה עצמו תואם את תמונת התפוצה של במד"ר ברחבי העולם היהודי. העותק הפגום הובא, אולי, בידי מי מגולי אשכנז הרבים, שהגיעו לתורכיה אחרי השלמת הכיבוש העות'מאני וקץ הקיסרות הביזאנטית בשנת 1453, או בידי אחד ממגורשי ספרד הרבים שעברו לתורכיה אחר הגירוש, בסוף המאה הט"ו או בתחילת המאה הט"ז.²⁷ האפשרות השנייה נראית עדיפה על-פני הראשונה, כיוון שגם אם היה במד"ר מוכר באשכנז באותם דורות, אין ספק שבספרד הוא הוכר זמן רב קודם לכן, כפי שהראינו לעיל. עם זאת יש להעיר, כי נוסח הדפוס קרוב יותר לקבוצת כתבי-היד שאינם ספרדיים, המייצגים כנראה את הנוסח שהוכר בפרובאנס ובאיטליה — נוסח מתוקן יותר מזה הספרדי.²⁸

יש להעיר, כי בשנות 1510-1511 פעל בדפוס קושטא אשטרוק בן יעקב די-טולון פרויבניציאל. אפשר שעובד דפוס זה, שהוא או משפחתו באו מפרובאנס,²⁹ הוא שהביא לקושטא את במד"ר בנוסח שהיה מוכר בפרובאנס.³⁰

כאמור, המדרשים לתורה עובדו בידי המדפיסים אשר למדו, היגהו ו"פרשו" אותם.³¹ אולם במקרה של במד"ר פרשה א חלקם של המדפיסים הוא מכריע, שכן אופיה, הקפה ונוסחתה של הפרשה נקבעו כמעט במלואם על-פי מדפיסי קושטא. ההסברים המוצעים לשינויים שבין דפוסי במד"ר ובין כתה"י תואמים אפוא את הידיעה כי תפוצתו של במד"ר מחוץ למרחב התרבות היהודית-ספרדית לא הקדימה בהרבה את ראשית המאה הט"ז, כפי שנאמר בראש מאמר זה.

קושטא השתמשו בזו הראשונה או בתולדותיה, והמצב שתואר למעלה שורר ברוב המוחלט של מהדורות הדפוס. יוצאת מכלל זה היא מהדורת א"א הלוי ז"ל. העורך השתמש בכתבי-יד והשלים על פיהם את החסר בדפוסי במד"ר שלפניו, אף כי בכך אין תשובה לצורך במהדורה חדשה ומתוקנת של במד"ר.

לא מן הנמנע הוא כי הספר הגיע מספרד לתורכיה עוד קודם לכן. לא מעט ידיעות על הגירת יהודים מספרד למזרח — בעיקר לארץ-ישראל אך לא רק אליה — מגיעות מן המאה הט"ו. גל עלייה-הגירה זה החל כבר בסוף המאה הי"ד, עקב גזרות קנ"א, והתרחב ברביע הראשון של המאה הט"ו וביותר ברביע השני של אותה מאה. ראה: הקר, עלייה, עמ' 3-61, ובמיוחד עמ' 17-20, 27-24.

28 לפרטים ראה: מאק, מדרש, חטיבה ה, פרק 15. וראה הערה 17 לעיל.

29 עוד על מדפיסי קושטא ועל אשטרוק — ראה: הקר, דפוס, עמ' 457-493, במיוחד עמ' 466.

30 נוסח כתבי-יד פאריס 149 קרוב למדי לנוסח הדפוס. מתוך במד"ר מכיל כת"י זה את המדרש לפרשת במדבר בלבד. וראה הערה 8 לעיל.

31 כדברי אלבק — ראה: אלבק, בר, במבוא, עמ' 128.

הפניות ביבליוגראפיות

מאיר ב"ר שמואל בנכנישתי, אות אמת, שאלוניקי שכ"ה (1565). מהדורת צילום: ירושלים תש"ל.	אות אמת
א' אפשטיין, מקדמוניות היהודים, ח"א וח"ב, ירושלים תשי"ז.	אפשטיין אלבק, ב"ר
ח' אלבק, מבוא למדרש בראשית רבה במהדורת תיאודור-אלבק, ברלין-ירושלים, תרס"ג-תרצ"ו. מהדורה שנייה: ירושלים תשכ"ה. פרק ז', עמ' 96-93.	אלבק, ויק"ר
— —, 'מדרש ויקרא רבה', ספר היוכל ללוי גינזברג, ניו יורק תש"ו, עמ' כד-מג.	אלבק, רבתי בוכר
— —, מבוא למדרש בראשית רבתי, ירושלים ת"ש.	הורוביץ
ש' באבער, מדרש תנחומא הקדום והישן, ירושלים נמהדורת צילום ללא תאריך].	הלוי הקר, עלייה
א' הורוביץ, 'פסיקתא דרב כהנא ופסיקתא דרב הונא בילקוט תלמוד תורה', ספר הזכרון לק"א מירסקי — סורא, ניו יורק תשל"א, עמ' קכז-קלט.	הקר, דפוס ליברמן
א"א הלוי אפשטיין, מדרש רבה, תל-אביב 1963.	מאק, מדרש
י' הקר, 'זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ-ישראל 1391-1492', קתדרה, 36 (תשמ"ה), עמ' 3-34.	מאק, דרשות מרגליות
— —, 'דפוס קישטא כמאה השש עשרה', ארשת, ה (תשל"ב).	זונץ שגאן
ש' ליברמן, מדרש דברים רבה ע"פ כתיב"ד אוקספורד 147, ירושלים תרנ"ן (1940).	
ח' מאק, 'מדרש במדבר רבה חלק א, מבוא ודוגמה למהדורה', חיבור לשם קבלת התואר ד"ר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"א.	
— —, 'דרשות אנטי נוצריות במדרש במדבר רבה', דברי הקונגרס העשירי למדעי היהדות, חלק ג, כרך א, עמ' 133-140.	
מ' מרגליות (מהדיר), מדרש ויקרא רבה, ירושלים תש"ך.	
י"ל זונץ, הדרשות בישראל ³ , ירושלים 1974.	
א' שגאן, מדרש שמות רבה, פרשיות א-יד, ירושלים 1984.	

